

КАКО ЈЕ ОЖИВЕЛА БАЈРАК-ЏАМИЈА**

Апстракт: Малобројна муслиманска заједница окупљена у београдском крају Зејреку, око запуштене Бајракли џамије, није ни слутила да ће српска држава, огрнута плаштом туркофобије, након вишевековне турске владавине, већ 1868. године, непуних годину дана након одласка последњих турских трупа из Кнежевине Србије, изабрати управо ову џамију да је обнови за „религиозну утеху овдашњих мухамеданаца”. Иако су иза обнове Бајракли џамије стајали, пре свега, виши национални и политички циљеви, 1868. године она је оживела и постала једина активна београдска џамија. Први период њеног рада није био дугог века – непуну деценију касније, по избијању Српско-турског рата (1876–1878), џамија је затворена након што су скоро сви муслимани напустили Београд. Године 1893, на инсистирање тадашњег градоначелника Београда Николе Пашића, поново је обновљена, и од тада до данас је остала једина београдска џамија. У раду је приказан живот београдске Бајракли џамије, њених хоџа и малобројних верника у периоду обнове ове богомоље, као и саме српске државе, у другој половини 19. века.

Кључне речи: Бајракли-џамија, Београд, муслимани, Кнежевина Србија

Увод

Београдске џамије су своју дугу историју започеле пре готово пет векова, далеке 1521. године, када је град први пут пао пред турским освајачем. Најстарија београдска џамија носила је име султана Сулејмана Хана,¹ и заправо је представљала српску митрополитску цркву Успења Богородице, којој је нова намена исламске богомоље дата дан по освојењу града.

* jovana.saljic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне” (Бр. 177031).

1 Сулејман I (1520–1586), познат и као Сулејман Величанствени или Сулејман Законодавац, османски султан који је 1521. године освојио Београд.

Од тог тренутка, број београдских џамија је најпре растао, а потом опадао, пратећи напоредо успон и пад самог Османског царства.

На основу описа које су остављали путници кроз Београд током 16. и 17. века, донекле се, мада не сасвим прецизно, може пратити број исламских богомоља у Београду, иако се он разликује код различитих путописаца. Максимилијан Прандштетер 1608. године бележи „на 60 мошеја или турских цркава” у Београду; турски географ Катиб Челебија негде у исто време наводи „до 100 џамија с баштама у наоколу”; Морозини је избројао 34 џамије 1675. године, док је Хајнрих Отендорф, члан аустријског посланства за преговоре с Турцима који је у неколико наврата боравио у Београду, навео да је 1663. године у граду било „56 великих и око 20 малих мошеја” (Никић 1958, 152). Познато је да чувени турски путописац Евлија Челебија у свом путопису говори о преко две стотине џамија у Београду, што је вероватно претеран број, мада, како Никић наводи, не мора бити и сасвим нетачан, ако се узму у обзир и мале махалске богомоље, тзв. месџиди, које страни путописци, услед одсуства минарета на оваквој врсти исламског молитвеног објекта, нису бројали, а којих је свакако у граду било подоста. Могуће да их због тога Челебија, по Кибли – ниши у зиду која показује правац молитве – назива „михрабима”, као заједничким именитељем за исламске богомоље уопште, иако их поименце наводи само педесет – тридесет осам џамија и дванаест месџида (Никић 1958, 152–153). У сваком случају, велики број београдских џамија у периоду 16. и 17. века, са својим високим, танким минаретима, несумњиво су остављале утисак мистичне велелепности оријенталне вароши на граници између Истока и Запада, у време најјаче војне и политичке моћи Османског царства, једног од највећих исламских царстава које је свет запамтио.

Ипак, моћ Османског царства је почела да опада, а с њом и симболи моћи попут различитих исламских верских и културних објеката широм царства, пре свега у његовим провинцијама. Београдске џамије су то посебно осетиле, нарочито с краја 17. и кроз читав 18. век, током којих су се у више наврата, услед аустро-турских ратова, у граду смењивале аустријска и турска управа. Примера ради, из пописа извршеног 1728. године, за време друге аустријске управе градом, побројано је седамнаест џамија. На плану београдске вароши израђеном од стране аустријског потпоручника Бруша, одмах по трећем освајању Београда 1789. године, уцртано их је свега петнаест, и уколико нису биле претворене у цркве, махом су коришћене као магацини или војне болнице (Никић 1958, 154–156). С друге стране, Турци су им, приликом сваког поновног успостављања своје управе, враћали првобитну намену, макар онима које су остале читаве после борби, а дешавало се да подигну и нове, као симбол победе и поновног преузимања власти у Београду.

Ипак, додатни пад моћи уследио је већ почетком 19. века, са српским устанцима, да би двојна српско-турска власт успостављена хатишерифима из 1829. и 1830. године довела до опадања броја не само џамија, већ

и муслиманског становништва уопште, иако је по Хатишерифу из 1833. године Порта добила право да остави муслиманско турско становништво и у београдској вароши, не само уз гарнизоне. Колико је турска власт у Србији заправо била опала, најбоље говори писмо које је београдски везир Јусуф-паша упутио кнезу Милошу јула 1836. године, у коме истиче да постојеће џамије у Београду и нису толико „арабат” да се у њима не може клањати, као и да „спрама количества житељства турски доста су, и не треба иј више” (Никић 1958, 158). Све до 1862. године и догађаја око Чукур-чесме,² након чега су Турци бомбардовали Београд, ови турски, муслимански житељи града су живели измешано с хришћанским српским и јеврејским становништвом, које је било настањено углавном на Дорћолу (Николић 1962/3, 269). Канличким миром потписаним 1862. године, договорено је да ће Порта убудуће моћи своје трупе да држи само у тврђавама у Београду, Смедереву, Кладову и Шапцу, као и да ће целокупно муслиманско становништво настањено око гарнизона, укључујући и варош Београд, морати да се исели са српске земље на најбржи могући начин.

Одласком муслиманског становништва из вароши, судбина београдских џамија је такоређи била запечаћена. Српска влада је, супротно члану 2. споразума у Канлици добила право да поруши гробља и џамије које би сметале новој регулацији улица, што је практично обухватало све београдске џамије осим две које су се чврстим начином градње препоручивале за очување или, евентуално, касније преобраћање у цркве (Никић 1958, 161). Те две џамије су највероватније биле Бајракли и Батал џамија. Милан Ђ. Милићевић наводи да је постојало интересовање за реконструкцију Батал џамије, у којој би након тога била смештена Државна архива или Народни музеј (Милићевић 1876, 26). Међутим, пројекат очито никада није заживео. Како наводи Каниц, дешавало се да, као случајно, обично ноћу, mine разнесу неку џамију у ваздух (Каниц 1991, 52), док су остале биле препуштене забору и неминовном пропадању.

Бајракли џамија

Иако данас не постоје аутентични извори који би потврдили тачно време изградње Бајракли џамије, постоји неколико теорија. Једно од раширених мишљења је оно по коме је подигнута за време Сулејмана II (1687–1691), након што је 1690. године овај султан први пут повратио

---

2 Убиство српског дечака Саве Петковића 15. јуна 1862. године код Чукур-чесме у данашњој Добрачиној улици у Београду, покренуло је најпре низ крвавих догађаја и борби на улицама престонице између турских војника и српских жандарма, којима се придружио и обичан свет, а потом је дошло и до низа дипломатских интервенција којима је Кнежевина Србија стекла *de facto* независност, приморавајући турске трупе да 1867. године напусте земљу.

град од Аустријанаца. До таквог закључка је дошао Мехмед Делић, будући имам Бајракли џамије, коме је тај податак, за време његових студија у Цариграду, саопштио један њен стари имам (Никић 1958, 163). Иако је поједини аутори, попут Каница и Јевремовића, сматрају старијом, сврставајући је у период Сулејмана Величанственог, овакав Делићев закључак није био без основа с обзиром на чињеницу да је Евлија Челебија не помиње у свом опису Београда из 1660. године, као што не помиње ни то да је Сулејман Величанствени уопште имао задужбину у београдској вароши (Никић 1958, 163). Шабановић, на основу истог закључка, сматра да мора бити изграђена након 1660. године и назива је џамијом Чокаџи Хаџи-Алије (Шабановић 1970, 27). Исто је назива и Радмила Тричковић (Тричковић 1973, 77). Из вакуфнаме Хусејина, ђехаје београдског сераскера Али-паше, сазнајемо да ју је он обновио 1741. године из свог вакуфа, због чега се џамија у 18. веку називала Хусеин-ђехајина или Вехаја-бегова, мада се помињала и под називом првобитног оснивача (Ђурић-Замоло 1977, 24). Већ осамдесетих година 18. века, Београђани су изгледа почели да је називају по барјаку који се на њој истицао као знак другим џамијама и месцидима за почетак молитве, а који је раније истицан на џамији султана Махмуда у Горњем граду (Тричковић 1973, 77; Ђурић-Замоло 1977, 24). У том смислу, помиње се као Барјак, Бајракли или Барјактар-џамија. Оно што се такође са сигурношћу може рећи је да је у периоду друге аустријске управе градом (1717–1739) била претворена у католичку цркву, о чему сведоче и трагови на њеној архитектури, пре свега у виду померања правца молитве и уклањања михраба и минарета, што је највероватније и довело до Хусеин-ђехајине обнове џамије 1741. године, тј. њеног враћања првобитној намени. У сваком случају, време њене изградње је вероватно најбоље дефинисала Дивна Ђурић-Замоло смештајући је у период између 1660. и 1688. године, с обзиром да је на Гумповом плану из 1688. на том месту уцртана једна џамија, која се понавља и на Талијанском плану из 1696. године (Ђурић-Замоло 1977, 24). Налазимо је и на Брушовом плану из кога сазнајемо да се Господар Јевремова улица звала управо по овој џамији – *Barjak Gassen*, као и на турском плану Београда из 1860. године (Никић 1958, 156). Могуће је да је београдски везир Јусуф-паша вршио на њој одређене оправке 1830. године, за новац који је добио за неизвршену обнову Батал-џамије, мада то није сасвим утврђено. Након поменутих догађаја на Чукур-чесми 1862. године, и крвавих обрачуна на улицама Београда, с обзиром на коначан повратак града у српске руке, остављена је напуштена и запуштена да чека своју даљу судбину.

Прва обнова

У марту месецу 1867. године српски кнез Михаило је посетио султана у Цариграду. Ово није била куртоазна посета једног владара другом, већ условљена посета вазалног кнеза своме господару. Посета се за младу

кнежевину Србију показала успешном и резултирала је царским ферманом о враћању градова, Београда, Смедерева, Кладова и Шапца, у руке вазала. Ферман о предаји градова је свечано прочитан на Калемегдану, уз присуство бројних великодостојника, представника земаља великих сила, команданата српске и турске војске и грађана Београда. Последњи турски заповедник београдске тврђаве Али Риза-паша симболично је кнезу Михаилу предао „на чување” кључеве града, након чега је, с последњим одредом турске војске, напустио Београд. На београдској тврђави завијорила се српска застава, а Кнежевина Србија је, иако још увек не и *de jure*, *de facto* постала независна држава.

У то време, у Србији је остао да живи занемарљив број муслимана. Тек неколико хиљада њих наставило је да живи у, и око градских насеља, највише у Алексиначком, Књажевачком, Подринском и Шабачком округу. Према попису становништва из 1874. године, у Србији је живело 6.176 муслимана. У вароши Београд живело их је 36. Осим ових 36 београдских, сви остали су се према попису водили као „Цигани”.³ Према Абдулаху Хаџићу, једном од каснијих имама Бајракли џамије, муслимани који су у то време наставили да живе у Београду били су углавном занатлије и послистичари словенског порекла (Хаџић 1957, 94). Ипак, међу њима је било и сарача и надничара што су углавном била занимања којима се бавило ромско становништво, а осим тога, сви су били мушкарци, без породица, што говори у прилог чињеници да су махом ту боравили послом, без сталног настањења.⁴ У сваком случају, не може се рећи да је иза иницијативе за обнову Бајракли џамије 1868. године стајала добробит ове малобројне групе муслиманских становника Београда, већ пре свега виши државни и национални интереси. У време обнове младе Кнежевине, ти интереси су били уперени према оним територијама у којима је српски народ још увек живео под турском управом. То је, пре свега, подразумевало Босну и Херцеговину у којој је, заједно с православним, живело и исламизовано становништво словенског порекла и језика, на које је Србија рачунала у будућем национално-политичком уједињењу. Такво уједињење, које је кроз готово читав 19. век представљало и национални и политички циљ представника српске друштвене, интелектуалне и политичке елите, подразумевало је, осим Босне и Херцеговине, и Стару Србију, чији су се историјски појам и улога у то време још увек настојали одредити, а која је такође била насељена муслиманским становништвом албанског, турског, али и словенског етничког порекла. У том смислу, када је кнез Михаило непосредно пред своју смрт, наредио обнову београдске Бајракли џамије за укупно 36 муслиманских становника београдске вароши, он је заправо гледао у будућност.

3 Државопис Србије IX, Београд 1879, 152.

4 Данас се не може са сигурношћу утврдити ко су били малобројни муслимани у Београду након 1868. године и зашто се према Попису из 1874. године једино они не воде као „Цигани”.

Читава прича је отпочела 21. априла 1868. године, писмом које је тадашњи министар просвете и црквених дела Димитрије Црнобарац, упутио министру грађевина Миливоју Петровићу Блазнавцу. У писму га обавештава да је по налогу кнеза Михаила изабрао београдску „Барјакџамију”, као и једну кућу за становање хоће, да се оправе и оспособе за муслиманску заједницу у граду.⁵ На основу овога донет је предрачун у износу од 15.500 гроша пореских који би се издвојили из годишњег буџета предвиђеног за оправке.⁶ Државни Савет је на седници од 24. априла исте године, донео одлуку да се џамија може оправити, као и да се поменути износ може издвојити из буџета за ту намену.⁷ Услед малог броја углавном сиромашних припадника муслиманске заједнице, решено је да се из државног буџета издваја и новац за плаћање хоће и мујезина, и то 240 и 120 талира годишње, док је за редовне џамијске трошкове почев од 1. јуна текуће године, на годишњем нивоу одлучено да се издваја 1.800 гроша пореских.⁸ Ове одлуке потврдио је и сам кнез Михаило поменутим указом од 30. маја 1868. године, чиме је и исламска вероисповест призната као постојећа у Кнежевини.⁹

Након овога, остало је да се уреди још неколико ствари пре него што је малобројна заједница београдских муслимана могла отпочети са својим, пре свега верским активностима. У кући која је издвојена за становање хоће, а која је припадала Правитељству, становао је извесни Вилхелм Шосберг, кројачки мајстор, кога је требало одмах иселити како би се што пре отпочело с радовима. За то је такође издвојен новац из буџета као надокнада поменутом кираџији.¹⁰ Потом је требало наћи одговарајућег хоџу који ће предводити заједницу, као и мујезина, те је издат налог управитељу вароши Београда да то учини у договору с локалним муслиманима.¹¹ Позвани су хоџа и мујезин из Сарајева, Мехмед-ефендија Хаџимехмедовић и његов брат Узеир Хаџимехмедовић, који су у Београд стигли 12. јуна 1868. године.¹² Преостала је још и оправка џамије и хоџине куће, што је поверено предузимачу Фердинанду Розелту, уз услов да оправка мора бити завршена, те џамија и кућа за своју намену оспособљене у року од

5 Архив Србије (=АС), Министарство Просвете – Просветно одељење (МПс-П), 1868-VIII-1871, министар просвете и црквених дела Д. Црнобарац – заступнику министра грађевина М. П. Блазнавцу, 9/21. априла 1868. у Београду, бр. 981.

6 АС, Државни савет (=ДС), 161/868, заступник министра грађевина М. П. Блазнавац – Државном савету, 10/22. априла 1868. у Београду, бр. 980.

7 АС, ДС, 161/868, решење Државног савета од 12/24. априла 1868. у Београду.

8 АС, ДС, 216/868, решење Државног савета од 15/27. маја 1868. у Београду, бр. 480.

9 АС, МПс-П, 1868-VIII-1871, решење српског кнеза Михаила М. Обреновића III од 18/30. маја 1868. у Београду, бр. 1398.

10 АС, ДС, 259/868, решење Државног савета од 7/19. јуна 1868. у Београду, бр. 567.

11 АС, МПс-П, 1868-VIII-1871, министар просвете и црквених дела Д. Црнобарац – Управитељу вароши Београда, (без датума), у Београду.

12 АС, МПс-П, 1868-VIII-1871, рађено у Министарству просвете и црквених дела, 26. августа / 7. септембра 1868. у Београду, бр. 2958.

шест недеља, и то рачунајући од 20. априла до 2. јула текуће године.¹³ И заиста, оправка је завршена у предвиђеном року, па се на дан 21. јула састала комисија коју су чинила два инжењера и представник министарства просвете и црквених дела са задатком да извршене оправке прегледају и приме, и да муслиманској заједници и њеном хоџи предају џамију на употребу.¹⁴ Током наредних месеци, на захтев београдских муслимана, извршене су још неке преправке. Подигнута је једна кућа у хоџином дворишту за складиштење намирница и чување џамијских предмета, изравнато је џамијско двориште, на прозорима су постављени гвоздени капци и подигнут је зид око хоџине куће да не би, како се наводи, „кроз тарабу који иште у авлију вирио“.¹⁵ За ово је одобрено још 13.035 гроша пореских из буџета Кнежевине за 1869. годину.¹⁶ Такође, хоџи је дата на управу и једна кафана близу џамије за смештај Турака који путују кроз Београд.

Након овога, све до смрти првог хоџе обновљене Бајракли џамије Мехмеда– ефендије Хаџимехмедовића, шест година касније, заједница је живела у миру и без већих проблема. За хоџу и муџезина је сваког месеца уредно издвајана плата у износу од 240 тј. 120 гроша пореских, зашта су они, исто тако уредно, сваког месеца подносили признанице, док је самом хоџи, од 1871. године, плата повећана на 300 гроша пореских месечно. Такође, на тромесечном нивоу је током читавог периода издвајано по 360 гроша пореских за џамијски огрев, као и 375 гроша пореских за џамијско осветљење, посебно током рамазанских празника (Шаљић 2013, 348–349) Инцидента ни у самој заједници ни са окружењем није било, осим што је у једном тренутку изгорела кафана намењена турским путницима, па је хоџа тражио да му се уступи нова, што је, истина тек након његове смрти, и учињено.¹⁷

Нови хоџа Хасан Дорић је пристигао у Београд већ маја месеца 1874. године. Дошао је по позиву учињеном од стране кнежевине владе, такође из Босне и Херцеговине, места Бусоваче у околини Сарајева, и одмах по доласку ступио на дужност.¹⁸ Ипак, како су често стизале жалбе да он не долази у џамију, не врши редовно обреде, не уповава мртве по прописима, не осветљава џамију, иако добија новац за то, користи се џамијским стварима као личним, као и да ради противно интересима српске државе, за читав случај се заинтересовала и београдска полиција, након чега је хоџа

13 АС, МПс-П, 1868-VIII-1871, заступник министра грађевина М. П. Блазнавац – министру просвете и црквених дела Д. Црнобарцу, 3/15. маја 1868. у Београду, бр. 1062.

14 АС, МПс-П, 1868-VIII-1871, заступник министра грађевина Ј. Б. Марковић – министру просвете и црквених дела П. Јовановићу, 11/23. јула 1868. у Београду, бр. 2022.

15 АС, ДС, 399/868, заступник министра грађевина Ј. Б. Марковић – Државном Савету, 21. септембра / 3. октобра 1868. у Београду, бр. 2044.

16 АС, ДС, 399/868, решење Државног Савета од 7/19. октобра 1868. у Београду, бр. 841.

17 АС, МПс-П, 1875-V-102, начелник А. Јовановић, по наредби министра грађевина – министарству просвете и црквених дела, 14/26. маја 1875. у Београду, бр. 2111.

18 АС, МПс-П, 1874-VII-951, рађено у министарству просвете и црквених дела, 22. маја / 3. јуна 1874. у Београду, бр. 2479.

побегао назад у Босну и Херцеговину (Шаљић 2013, 354). О запушеном стању џамије у то време говори и Константин Јиричек, који је тада пролазио кроз Београд, описујући џамију као запушену, с неугледним ћилимима и осталим мобилијаром, у полудивљој башти на чијем трему Турци седе пушећи и разговарајући, док хоџа, како нема шта да ради, по цео дан пуши чибук и пије кафу у оближњој кафани (Јиричек 1959, 29) Због свега овога су се обновили захтеви локалних муслимана за постављање турског џамијског муфтије, који ће водити бригу о џамијским приходима и расходима.¹⁹ Пописане су и све ствари које су припадале џамији а које претходни хоџа, приликом бега из Србије није, како се у извештају наводи „растурио, неке оставио а неке и однео”.²⁰ Међу предметима који су у џамији нађени било је: пет асура и три стазе, један фењер, једна стара канта за гас, две тестије, три столице, четрдесет пет књига џамијских, три плехане фурни, један долап, једна скамија, шест клупа и кључеви џамије.²¹ Такође, београдски муслимани, чије су захтеве подржали и Срби из дорђолског краја Зејрека, све више су инсистирали да се следећи хоџа и муџезин изабере у самој заједници, међу београдским муслиманима.²² Ипак, државни интереси су налагали довођење хоџа из Босне и Херцеговине, тако да се с том праксом наставило и надаље. Почетком децембра 1875. године, представљени су у министарству иностраних дела Хаџи Махмуд-ефендија и његов муџезин, такође из Босне, и одмах су почели да врше дужност џамијских службеника.²³ Ипак, ни њихова служба у београдској Бајракли џамији није била дугог века, само овога пута не због рђавог владања, већ Српско-турског рата (1876–1878) и избијања Велике источне кизе (1875–1878), услед чега су сви муслимански житељи Београда, осим самог хоџе и муџезина, напустили град. У решењу министра просвете и црквених дела од 22. новембра 1876. каже се да:

Од како је наступио рат између Срба и Турака сви су овдашњи мухамеданци оставили варош и џамију нико не посећива осим јединога хоџе и муџезина. Тиме је издржавање џамије у Београду постало сасвим изlišно. С тога, а у интересу штедње, влада Његове Светлости решила

19 АС, МПс, 1877-I-55, министар просвете и црквених дела Д. Матић – управи вароши Београда, 21. Јануара / 2. фебруара 1871, у Београду, бр. 297.

20 АС, МПс, 1877-I-55, управник вароши Београда Ј. Ђ. Авакумовић – министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, 6/18. октобра 1875, у Београду, бр. 6615.

21 АС, МПс, 1877-I-55, управник вароши Београда Ј. Ђ. Авакумовић – министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, 6/18. октобра 1875, у Београду, бр. 23200.

22 АС, МПс-II, 1875-XVI-48, С. Хаџиасановић – српском кнезу М. М. Обреновићу IV, 1/13. новембра 1875. у Београду; „Пошто сам родом овдашњи и пошто суд овдашњи јамчи за моје владање, надам се да Господин Министар неће имати воље дозволити да се за ову службу ко год други са стране прими.”, АС, МПс-II, 1875-XIII-116, А. Мустафић – министру просвете и црквених дела С. Бошковићу, 30. Јуна / 12. јула 1875. у Београду, бр. 9669.

23 АС, МПс-II, 1877-I-55, рађено у министарству просвете и црквених дела, 1/13. децембар 1875. у Београду, бр. 7091.

је да се досадашњи хоџа Хаџи Махмуд-ефендија и његов муџезин Мустафа, као непотребни отпусте, и да се хоџи, у име награде један пут за свагда, изда дванаест дуката цесарских из кредита одређенога на плату његову и одржавање џамије.²⁴

Хоџа је добио чак и званично уверење од министра просвете и црквених дела да је вршио своје дужности према џамији уредно, а да се према властима и грађанству понашао онако како доликује његовом свештеном положају.²⁵ Све џамијске ствари уредно су пописане а сама џамија је 19. фебруара 1877. затворена и запечаћена до даљег, остајући да чека нека нова времена.²⁶

Друга обнова

Нова времена су дошла, а с њима, чини се, и стари верници, углавном исти они који су и пре рата боравили у граду. Тако је 1883. године град, према тврдњи самих београдских муслимана, поново бројао четрдесетак припадника муслиманске вероисповести, углавном мушкараца без фамилија.²⁷ Ипак, према попису становништва спроведеном у Кнежевини Србији, већ следеће 1884. године, град је имао двоструко више муслиманских становника, њих осамдесет и пет, од чега две жене.²⁸ Знајући да су пре ратних збивања имали хоџу кога је плаћала српска држава да их опслужује, одлучили су да се обрате властима и оживе своју џамију коју им је још кнез Михаило обновио као симбол верске једнакости и слободе у оновременој Србији.²⁹ Ипак, нова времена су Србији донела и нове округе, Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски, чије је уређење изискивало не само увећану пажњу, већ и материјална средства усмерена ка овом региону. Осим тога, нови окрузи су донели и нове, далеко бројније муслиманске вернике, а с њима и нове симболе верске слободе муслимана у виду џамија и школа подизаних пре свега албанском становништву настањеном у пограничним крајевима кнежевине према Косовском вилајету, како би се ублажила њихова изражена нелојалност према српској држави. Министар просвете Стојан Новаковић је, истина, 1883. године одобрио да се

24 АС, МПС-П, 1877-I-97, решење министра просвете и црквених дела А. Васиљевића од 10/22. новембра 1876. у Београду, бр. 3563.

25 АС, МПС-П, 1877-I-97, уверење министра просвете и црквених дела А. Васиљевића од 10/22. новембра 1876. у Београду, бр. 3563.

26 АС, МПС-П, 1877-I-97, управа вароши Београда – министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, 7/19. фебруар 1877. у Београду, бр. 18379.

27 АС-МПС-Ц, 1886-I-5, група београдских Турака – министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, 16/28. априла 1883, у Београду.

28 *Државопис Србије*, XII, 272.

29 АС-МПС-Ц, 1886-I-5, М. Хаџимехметовић – министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, 5/17. априла 1883, у Београду.

Бајракли џамија може отворити да служи београдским муслиманима, али без обавеза српске државе, и уз услов да се муслимани сами организују и плаћају свог хоџу.³⁰ Како ови то нису били у стању да чине, Бајракли џамија је и током наредних година остала да, као дух старих, чека нека још новија времена. Да је таква ситуација потрајала читаву ову деценију, сведочи и извештај Феликса Каница, који је џамију посетио 1887. године и описао је као грађевину избијених прозора и врата, очито осуђену на пропаст (Каниц 1991, 52).

Ипак, Београд је после рата представљао истинско седиште решавања „муслиманског питања”, не само на техничком нивоу у смислу верско-просветних регулатива које су за целу земљу стизале из српског министарства просвете и црквених послова, већ пре свега као средиште окупљања и организовања муслимана избеглих из Босне и Херцеговине пред аустроугарском окупацијом. Са овим муслиманима, који су се махом изјашњавали као Срби муслиманске вероисповести, српска држава је тесно сарађивала у смислу национално-пропагандног рада у окупираној Босни и Херцеговини. Национални рад и придобијање становништва у Босни и Херцеговини Србија није желела тек тако да препусти Аустро-Угарској, без обзира на тајну конвенцију коју је кнез Милан, по стицању независности, склопио с Монархијом.³¹ У Београду су почели да се окупљају, школују, организују и раде муслимани из Босне, због чега је држава поново видела интерес у обнови тада већ једине београдске џамије. Године 1890, с места градоначелника Београда, министру просвете Андри Николићу је писао Никола Пашић, с молбом да се издвоје средства за обнову, сада већ доста запуштене, Бајракли џамије, наводећи као главни разлог религиозну утеху управо Срба мухамеданаца из Босне, како их је сам називао.³² Иако држава ни овог пута није нашла средства за обнову саме богомоље, министар је ипак поставио хоџу чија је плата у износу од 75 динара месечно имала од тог тренутка да се издваја из државног буџета.³³ Осим тога, представници српских власти су одлучили да се озбиљније позабаве питањем београдских хоџа, постављајући у наредном периоду искључиво муслимане из Босне и Херцеговине на ово место, и то пре свега оне наклоњене српској националној идеји, с којима се и иначе тесно са-

30 АС-МПС-Ц, 1886-I-5, министар просвете и црквених послова С. Новаковић – Управи вароши Београда, 4/16. маја 1883, у Београду.

31 Тајни уговор од 16. јуна 1881. године, познат и као Тајна конвенција, значио је потпуно потчињавање Србије аустроугарској балканској политици. Заузврат, Србија је могла да очекује аустроугарску подршку приликом проглашења за краљевину, као и подршку при ширењу својих јужних граница, изузимајући Новопазарски санџак.

32 АС-МПС-Ц, 1891-IV-24, председник Београдске општине Н. Пашић – министру просвете и црквених послова А. Николићу, 1/13. маја 1890, у Београду.

33 АС-МПС-Ц, 1891-IV-24, министар просвете и црквених послова А. Николић – председнику београдске општине Н. Пашићу, 2/14. маја 1890, у Београду; АС-МПС-Ц, 1891-IV-24, решење министра просвете и црквених послова br. 527 од 4/16. маја 1890, у Београду.

рађивало. Прва таква личност је био Сулејман-ефендија Фалаџић, родом из Мостара, средишта муслиманско-православне сарадње, где је као Србин мухамеданац, како се сам изјашњавао, био један од вођа муслиманске мостарске опозиције против Аустро-Угарске монархије. Након херцеговачког устанка 1882. године, Фалаџић је преко Цетиња и Скадра отишао у Цариград са израђеним протестом против аустријског војничког закона. У Цариграду је наставио да ради на агитацији против поменутог закона и аустроугарске владе, да би 1892. године, на позив српске владе, стигао у Београд. Читава ствар је представљена као „веома хитна”, а Фалаџић је имао задатак да у сарадњи са српским властима учествује у пословима око спречавања емиграције из Босне и Херцеговине.³⁴ Сулејман Фалаџић је тако у августу 1892. године постављен за хоџу београдске Бајракли џамије с платом од 80 динара месечно, коју му је издавало српско министарство просвете и црквених послова из партије одређене буџетом за помоћ свештеницима „турске вере”, и 40 динара додатка из касе министарства иностраних дела.³⁵ Након тога је и сама џамија дочекала боље дане, па се убрзо, иницијативом новог хоџе, приступило њеној обнови. Обнова је отпочела 1893. године о чему сведочи и хронограм на турском језику сачуван у самој џамији. Овај натпис који доносимо у преводу Абдулаха Хаџића, гласи:

„ХРОНОГРАМ

изречен од стране Кади-заде Теуфик ефендије Нишлије приликом поправке и обнављања часне Бајракли џамије у вароши Београду, унутар Србије, учињеног од стране владоца Србије, његовог Величанства Краља Александра:

Заменик Божјег Посланика, Узвишени Халифа Времена Старешина муслимана, Његово Величанство Султан Абдул Хамид хан. Тај цар, који просипа светлост, праведношћу и милошћу уистину је постао предметом дивљења свих владоца, зато што тај цар служи прејасној вери. Без сумње се нашој вери посвуда указује пажња. Услед политичких промена и течајем времена ова часна џамија је била постала рушевна и пушта. Да се она поправи и обнови, нареди Његово Величанство Краљ Александар Обреновић, Владалац Србије. У своме младалачком добу тај славни владалац све муслимане учини веселим и насмејаним. Београдска општина и угледни прваци стекоше глас и славу уложивши свој новац и труд. Бог

34 АС-МПС-Ц, 1892-V-114, Председник министарског савета и министар иностраних дела Ј. Авакумовић – министру просвете и црквених послова Ј. Бошковићу, 15/27. августа 1892, у Београду.

35 АС-МПС-Ц, 1892-V-114, министар просвете и црквених послова Ј. Бошковић – Председнику министарског савета и министру иностраних дела Ј. Авакумовићу, 17/29. августа 1892, у Београду; АС-МПС-Ц, 1892-V-114, Председник министарског савета и министар иностраних дела Ј. Авакумовић – министру просвете и црквених послова Ј. Бошковићу, 15/27. августа 1892, у Београду; АС-МПС-Ц, 1892-V-114, решење министра просвете и црквених послова Ј. Бошковића од 17/29. августа 1892, у Београду.

хиљадио сваки дан томе славном краљу. Нека хиљаде (година) живи са својим оцем и мајком докле свет постоји. Иницијатор оправке је Сулејман ефендија Фалаџић, нека Свемилостиви и њему даде места у најужвишенијем рају.

„Ху” (Он, Бог) рече Теуфик и јавно изрече хронограм: Данас хришћански хлеб поправи Бајракли џамију!

Име „Ху” при израчунавању додај.

11

1300 = 1893/4 год.

1311” (Хаџић 1957, 97–99)

Након обнове џамије образован је и џематски одбор, а живот муслиманске верске заједнице у Београду од тог тренутка почиње да се развија уобичајено. Такође, бригу о издржавању џамије и њених верских службеника је од државе преузела Општина града Београда (Хаџић 1957, 99).

Независно од његовог активног политичког рада међу муслиманском емиграцијом у Београду, Сулејман ефендија Фалаџић је у историји града остао упамћен и као добар човек и хоџа, па је о њему писао и Лука Лазаревић, српски историчар и филолог и познати друштвени и национални радник, описавши свог савременика Фалаџића као човека чистог срца и широке душе који је говорио: „ако нас вера дели, везују нас језик и жеље, јер смо иста крв” (Лазаревић 1933, 375). Осим тога, хоџа Фалаџић је, као практичан човек, био познат и по томе што је покушао да уреди муслиманску вероисповест у Србији доносећи правилник са укупно 24 члана о вршењу верозаконских обреда и религиозном понашању муслимана и муслиманки у земљи. Поред наведених основних дужности према исламској вери пропраћених, у преводу самог хоџе, пригодним цитатима из Курана, и то у смислу пет обавезних молитви током дана, поста за време Рамазана, давања милостиње, забране алкохола, свињског меса итд., правилник је садржао и упутства везана за склапање и развод брака међу муслиманима, сахрањивање умрлих као и обавезе родитеља приликом рођења детета (Шаљић 2015, 168).

Сулејман-ефендија Фалаџић је 1900. године, услед болести, затражио шестомесечно одсуство од дужности београдског хоџе. О трошку државе је упућен на лечење у Цариград, где је након неколико месеци преминуо.³⁶ На његово место је постављен Мустафа Скопљаковић, још један активни политички борац за српску националну идеју међу босанско-херцеговачким муслиманима. Скопљаковић, чији је отац такође био хоџа, рођен је и одрастао у Сарајеву где је од стране аустроугарске управе представљан као заблудели син који је рано пао под утицај развратних политичких идеја (Rizvić 1990, 176). О трошку српске владе је отишао на школовање у

36 АС-МПС-Ц, 1904-IX-68, Краљевско Посланство Србије – Краљевском Министарству Просвете и Црквених Дела Београд, 31. јануара/12. фебруара 1901, у Цариграду.

Цариград, а потом у Бејрут.³⁷ За београдског хоџу Скопљаковић је званично постављен 27. фебруара 1901. године, с тим што се у тренутку постављења још увек налазио на школовању у Бејруту, због чега га је до доласка заступао Јусуф ефендија Гранић, млађи имам, као дотадашњи заступник београдског хоџе.³⁸ По повратку из Бејрута, Скопљаковић је, августа 1902. године, након положене заклетве, уведен у дужност имама београдске Бајракли џамије, на којој је остао непуне две године.³⁹ Почетком 1904. је отпутовао у родно Сарајево, где је убрзо преминуо.⁴⁰

Након неколико месеци, за београдског хоџу је постављен Мехмед Ремзи Делић, још један присталица српске националне идеје у Босни и Херцеговини. Као изузетно образован и свестран човек, бавио се проучавањем споменика исламске културе у Београду и Србији, о чему је написао више радова. Осим тога, Ремзи Делић се бавио и превођењем бројних историјских дела попут биографије Мехмеда-паше Соколовића настале из пера Ахмеда Рефика, и пете свеске *Пуџојиса* Евлије Челебије који је, у Делићевом преводу, у наставцима излазио у сарајевском недељнику *Домовина*. На месту београдског хоџе Мехмед Ремзи Делић је дочекао и Балканске и Први светски рат (Шаљић 2015, 172).

И поред одређених додатних обнова и оправки, нарочито након бомбардовања Београда 1941, као и повлачења немачке војске 1944. године када је у оба наврата оштећена, 1946. је као историјски споменик културе стављена под заштиту државе, након чега се приступило озбиљним конзерваторско-рестаураторским радовима на самом објекту (Хаџић 1957, 99).

На тај начин је београдска Бајракли џамија, сплетом историјских и политичких околности у којима су се српска држава и друштво нашли у другој половини 19. века, покушавајући да, с једне стране, својим, како се сматрало, сународницима друге вере, а с друге, међународној заједници, покажу да поштују међународне обавезе везане за права мањина, остала заправо једина исламска верска богомоља у Београду, отворена за све муслиманске вернике који у граду живе или га посећују. Куриозитет је чињеница да је Бајракли џамија и једина сачувана београдска џамија из османског периода земље, као стални подсетник на османско културно наслеђе града који је од тада готово у потпуности променио своју физиономију.

37 АС-МПС-Ц, 1904-IX-68, М. Скопљаковић – заступнику министра просвете и црквених послова Д. Стаменковићу, 10/22. маја 1902, у Бејруту.

38 АС-МПС-Ц, 1904-IX-68, Решење министра просвете и црквених послова П. Маринковића од 4/16. фебруара 1901, у Београду.

39 АС-МПС-Ц, 1904-IX-68, заклетва М. Скопљаковића од 12/24. августа 1902, у Београду.

40 АС-МПС-Ц, 1904-IX-68, Суд Општине београдске – министру просвете и црквених послова Љ. Давидовићу, 6/19. априла 1904, у Београду.

Извори

- Архив Србије, Државни савет (АС, ДС)
 Архив Србије, Министарство просвете и црквених дела, Просветно одељење (АС, МПС-П)
 Архив Србије, Министарство просвете и црквених дела, Црквено одељење (АС, МПС-Ц)
Државопис Србије IX. 1879. Београд.
Државопис Србије XII. 1883. Београд.

Литература

- Ђurić-Zamolo Divna, 1977. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Јиричек, Константин. 1959. *Зборник Констiантинiна Јиричека* I. Београд: Српска академија наука – Одељење друштвених наука.
- Каниц, Феликс. 1991. *Србија, земља и сiановнишiтво* I. Београд: Српска књижевна задруга.
- Лазаревић, Лука. 1933. *Мали ѿоменик*. Београд: Планета.
- Милићевић, Милан. 1876. *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија.
- Никић, Љубомир. 1958. Џамије у Београду. *Годишњак iрага Беоiрага* V: 151–206.
- Николић, Видосава. 1862. Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године. *Годишњак iрага Беоiрага* IX–X: 269–289.
- Rizvić, Muhsin. 1990. *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice BiH, El-Kalem etc.
- Тричковић, Радмила. 1973. Београдска тврђава и варош, 1739–1789. године. *Годишњак iрага Беоiрага* XX: 49–88.
- Хаџић, Абдулах. 1957. Бајракли џамија у Београду. *Годишњак iрага Беоiрага* IV: 93–100.
- Шабановић, Хазим. 1970. Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године. *Годишњак iрага Беоiрага* XVII: 5–41.
- Шалић, Јована. 2013. Исламска заједница Србије: првих десет година (1868–1877). *Истiоријски часопис* LXII: 345–359.
- Шалић, Јована. 2015. *Од конфесије ка иденитијетету (муслиманско ишiтање у Србији 1878–1912)*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду – Филолошки факултет.

Primljeno: 1.09.2019.

Odobreno: 1.10.2019.

Jovana Šaljić

Bayrakli Mosque, brought back to life

Abstract: There are several theories about the exact time of construction of the Belgrade Bayrakli Mosque. According to one, it was built in 1690, or few years later, as the endowment of Sultan Suleiman II, after he reclaimed the city from the Austrians for the second time. According to another theory, it was built between 1660 and 1688, while there are also some opinions that it was built in the 16th century by Sultan Suleiman the Magnificent, which is the least likely. In any case, since the second half of the 19th century, when the last Turkish squads left the country, after which the Principality of Serbia grew increasingly independent, it became the only active Muslim place of worship in the capital city, until this very day. Its first reconstruction, undertaken by the Serbian state, was made in 1868, and the second in 1897, after which it never stopped working, although it was restored several times more during the 20th century. Both reconstructions in the 19th century were primarily driven by higher national and political goals that focused mostly on the Muslim population, especially those of Slavic descent and language, who continued to live in those parts of the Ottoman Empire that Serbia historically and traditionally regarded as its lands and wanted to reclaim it.

Key words: Bayrakli Mosque, Belgrade, Muslims, Principality of Serbia